

Даниленко Віктор (м. Київ)

Доктор історичних наук, професор, член-кореспондент, зав. відділом історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України.
УДК: 94(477)«В.Вернадський»:«М.Драгоманов»

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ У ЖИТТІ І СВІТІ ВОЛОДИМИРА ВЕРНАДСЬКОГО

Розкривається роль М. Драгоманова у житті В. Вернадського, його вплив на формування світогляду, ідейних позицій та переконань вченого.

Ключові слова: В. Вернадський, М. Драгоманов, ідейний вплив, дружба.

Одним із найбільш важливих, а, можливо, найважливішим питанням для сучасної України є питання формування громадянського суспільства. Саме громадянське суспільство справедливо вважали і вважають необхідною умовою і запорукою сталого і успішного соціально-економічного, політичного і духовного розвитку країни.

В умовах переходу від авторитаризму до демократичного устрою суспільство гостро потребує самоідентифікації, що особливо актуалізує власний історичний досвід. Особливо важливим є досвід українського і російського лібералізму кінця ХІХ — початку ХХ ст., носіїв ліберальних ідей, що зробили великий внесок у справу утвердження в Росії й Україні ідей свободи і справедливості.

Серед тих, чий життя і діяльність були і є зразком служіння ідеї, науці, своєму народу, зразком громадянськості, волі і прагнення до свободи були великі мислителі, велетні духу Михайло Петрович Драгоманов і Володимир Іванович Вернадський.

Більше тридцяти років життя В. Вернадського припадає на період, коли жив і творив Михайло Петрович Драгоманов, якого часто ще називали першим російським конституціоналістом. Обидва українці. Обоє турбувала доля України, доля українського народу, української культури.

Формування світогляду молодого В. Вернадського відбувалось в умовах розширення комунікативних стосунків Росії з Європою і світом, посилення впливів новаційних суспільних ідей, передусім на молодь. Найбільш популярними в той час були ліберальні ідеї — прагнення до свободи, демократії, гуманізму. Носіями цих ідей, які безпосередньо впливали на В. Вернадського, були передусім його батько — Іван Васильович Вернадський, брат Микола, друзі по гімназії та університету. Великий вплив на В. Вернадського справив М. Драгоманов, як земляк і як

носій близьких йому західноєвропейських ліберальних уявлень, поєднаних з соціальною та національною ідеями.

Сучасний російський історик науки О. Дмитрієв відзначає, що українську сторону, українські інтереси В. Вернадський «сприйняв від свого батька і від знайомства з Михайлом Драгомановим, до особистості якого не раз повертався. І вже у Драгоманова ми бачимо початок тієї складної двоїстості українсько-російської ідентичності..., яка, в принципі була характерна для особистості або світогляду В. Вернадського в різні періоди»¹.

З творами М. Драгоманова В. Вернадський вперше ознайомився ще в гімназичні роки. Їх привозив батько з-за кордону. У 1943 р. вже на схилі свого життя, В. Вернадський у своїх спогадах писав: «Між іншим, тут я вперше познайомився з творами М. Драгоманова (1841–1895) і з закордонною літературою, яку він і Подолинський видавали за кордоном, між іншим прочитав товсті томи “Громади”. Уже після смерті батька в 1888 р. в Парижі я близько зійшовся з М.П. Драгомановим. Оскільки я знав його літературу, то ми дуже швидко зблизились. До його несподіваної ранньої смерті я стежив за його закордонною літературою, одержував його видання, брав участь у вшануванні Павлика, був членом Товариства Шевченка у Львові — свого роду Української академії»². В. Вернадський називав М. Драгоманова «великою людиною, істориком побуту і народних мас», а його праці кваліфікував як видатні. Завдяки М. Драгоманову відбулося знайомство В. Вернадського з І. Франком та М. Павликом — видатними українськими письменниками, публіцистами та громадськими діячами, які у 1890 р. створили Русько-українську (русинсько-українську) радикальну партію та проводили масштабну видавничу діяльність.

Зустріч з М. Драгомановим, ідеологом і одним із лідерів українського національно-демократичного руху, сприяла кристалізації поглядів В. Вернадського — «упрямого українця» і «хитрого хохла», як його інколи називали, на шляхи, форми і напрямки зміни державного устрою Російської імперії і на міжнаціональні відносини в ній.

В. Вернадський, як і М. Драгоманов, серйозно цікавився історією, зокрема історією слов'янських народів, України, Польщі, роздумував над тісним переплетінням їхньої історії. Він досліджував історію окремих українських етнічних територій, зокрема Закарпаття, Галичини. Цей інтерес зародився ще в дитячі роки, але, як визнавав сам В. Вернадський, був суттєво підсилений під час його спілкування з М. Драгомановим у Парижі і в Мадені в 1889–1890 рр., де ними обговорювалася доля Галичини. В. Вернадський зазначав, що до знайомства з М. Драгомановим у нього не було ясного розуміння польсько-галицьких стосунків.

«У бесідах з ним, які торкалися найрізноманітніших питань пов'язаних не тільки з українством чи завданнями російської політики і майбутнього Росії, і селянства, і загальних питань національності, соціалізму, релігії, історії, не раз доводилось торкатися питання польського, і в ньому ми абсолютно сходились. Рідко з ким мені доводилося у висновках в цих питаннях так близько сходитись, як з М.П. [Драгомановим — В.Д.]. Я пам'ятаю одну розмову, де він мені висловив і сам зі свого боку те ж саме. Безсумнівно, тут був частково вплив його праць на мою думку, що формувалася. Я знав уже до знайомства деякі його політичні памфлети, статті у “Вест[нике] Европы”, “Громаду”, але як раз з його головними статтями з польського питання познайомився лише за кордоном, після особистого знайомства. До подібного я прийшов іншим шляхом, не під впливом його творів і, думаю, навіть без їх впливу. Найбільше значення мали для мене розмови з М.П. про Галичину. Він весь був ще під враженням того неочікуваного для нього кроку можливості працювати і жити в Галичині. Безперечно, це був для нього величезний удар, і багато що було б іншим і в житті, і у впливі цієї чудової людини, якби вона не змушена була жити поза рідною землею. Коли він залишав Росію, він цього не очікував. До знайомства з М.П. ясного і твердого розуміння польсько-галицьких [відносин — В.Д.], а відповідно, і всього польського питання у всій його сукупності у мене не було»³.

В архіві Російської академії наук зберігаються матеріали та бібліографія з історії українського народу, які В. Вернадський почав збирати ще з років навчання у харківській гімназії (1873–1876). Збереглися також його виписки і замітки, пов'язані з історичним минулим Закарпаття, над якими він працював у 1880–1885 рр.⁴ Історія Закарпаття, угорських русинів викликала особливий інтерес у Володимира Івановича. Дослідники пояснюють це особливим ставленням до цього краю батька В. Вернадського — Івана Васильовича, який виписував закарпатські часописи «Свет» і «Слово», і які читав Володимир Іванович. Згодом він розпочав підготовку статті «Угорская Русь с 1848 г.». В 1915 р. син Володимира Івановича Георгій за порадою батька опублікував в «Голосе минувшего» (№ 3) статтю «Угорская Русь и ее возрождение в середине XIX века». До кола знайомих В. Вернадського належало немало людей, які мали стосунок до карпатських русинів. Це, зокрема, виходець із Закарпаття правознавець-міжнародник В.Е. Грабар, дослідник історії Закарпаття і Підкарпаття Є.Ю. Перфецький. Інтерес до карпатських русинів, їхньої історії у В. Вернадського підігривався й тим, що історичною долею Угорської Русі опікувався також і М. Драгоманов. У 1919 р., довідавшись про утворення Карпатської автономії, В. Вернадський занотував у своєму щоденнику: «В газетах повідомлення про створення автономії Карпатської Русі в

Чехії. Дивовижна доля Угорської Русі! Її доля завжди мене глибоко цікавила — але я ніколи не думав, щоб можна було дожити до такого факту, який тепер відбувається. Пам'ятаю, мої розмови про Угорську Русь з Драгомановим, який вважав якимось священним обов'язком її захист... Не вистачало у мене часу реального проведення в життя цих моїх інтересів, і лише абсолютно неочікувано доля поставила мене у 1918 р. в коловорот українських справ. Читав я про Угорську Русь весь час і підбирав українську літературу»⁵. Загалом історичне минуле, події, сімейна хроніка, родовід, історія науки були предметом постійних зацікавлень В. Вернадського.

У сім'ї Драгоманових і Вернадських панував культ декабристів. У спогадах 1943 р. В. Вернадський зазначав: «Історія декабристів на Україні до цих пір історично не в'яснена, на що вже давно вказував М.П. Драгоманов, в сім'ї якого був такий же культ декабристів, як і в нашій сім'ї». При цьому Вернадський висловлює цікаву думку, яка, видається, і нині не знайшла достатнього розвитку в історичній науці: «Південне товариство на Україні виходило далеко за межі військових прошарків і мало розгалуження в козацьких і старшинських сім'ях»⁶.

У М. Драгоманова і В. Вернадського було багато спільних знайомих і друзів. Так, перебуваючи в еміграції, М. Драгоманов співробітничав і приятелював з близьким другом сім'ї Вернадських Олександром Василівною Гольштейн (1850–1937 рр.) — літератором, громадською діячкою. Разом з нею М. Драгоманов видавав у Женеві непідцензурну літературу українською мовою. Як писав Володимир Іванович, саме через Олександрю Василівну, з якою Вернадські були дружніми упродовж понад 50 років, «збереглась і моя дружба з М. Драгомановим»⁷.

Перебуваючи в науковому відрядженні в Парижі у 1921–1925 роках, В. Вернадський часто зустрічався і спілкувався з О.В. Гольштейн. Вона була анархісткою, однак під впливом М. Драгоманова перейшла у табір «федералістів-лібералістів».

Значною мірою завдяки М. Драгоманову у В. Вернадського склались теплі, дружні стосунки з видатним українським вченим-сходознавцем А. Кримським, який також був знайомий із М. Драгомановим і для якого М. Драгоманов був «незабутнім учителем». Згадуючи цю зустріч з В. Вернадським після 30-річної дружби, А. Кримський 7 листопада 1937 р. писав у листі до нього: «Ми розговорилися. Ви згадали про Драгоманова. Так і встановилися наші близькі стосунки»⁸.

В. Вернадський постійно цікавився літературою про М. Драгоманова, його спадщиною. Очоливши в серпні 1918 р. Тимчасовий комітет для заснування Національної бібліотеки Української держави, він разом з

колегами розгорнув велику роботу з формування її фонду. Тимчасовий комітет прагнув комплектувати національний бібліотечний та рукописний фонд з найцінніших для української історії та культури колекцій. За наполяганням В. Вернадського однією з перших серед них мали стати бібліотека, архів і переписка М. Драгоманова⁹.

Уже в 1918 р. до бібліотеки надійшов архів Михайла Петровича¹⁰. В 1919 р. Українська академія наук і Всеукраїнський видавничий комітет налагодили справу видавництва наукових праць М. Драгоманова, а також В. Антоновича, Т. Шевченка, І. Франка. У травні 1923 р. В. Вернадський записав у своєму щоденнику: «Читаю Грушевського про Драгоманова». У липня того ж року занотував: «Книжка Грушевського “З починів українського соціалістичного руху. М. Драгоманов” (Відень, 1922) переносить мене у далеке минуле». В. Вернадський відстоює позиції М. Драгоманова і захищає його: «Вважати М. Драгоманова соціалістом не можна і все це у Грушевського не глибоко і білими нитками зшито». В. Вернадський, який явно не був соціалістом, приміряє М. Драгоманова до себе, до своїх поглядів і світогляду наголошує: «Я пам’ятаю, як після розмов моїх з Драгомановим, він мені висловив свою радість, що знайшов у мені більш молодого і настільки близького йому за настроєм і політичним, національним ідеалам, і я думаю це правильно. Я його знав уже не соціалістом»¹¹.

Пізніше, у 1941 р. він продемонстрував своє негативне ставлення до журналіста Д. Заславського, колишнього члена ЦК Бунду, який співробітничав з «білими» в київських газетах за денікінської окупації, а в 1930-х роках став провідним журналістом газети «Правда», за його дві діаметрально протилежні політичні біографії М. Драгоманова, опубліковані відповідно у 1924 і 1934 р. В цьому «яскраво проявилась його цинічність»¹², — писав В. Вернадський.

В. Вернадського і М. Драгоманова єднало те, що їхні погляди на суспільний розвиток, його перспективи були близькими. Вони вміли бачити загальне і особне, національне і загальнолюдське, індивідуальне і суспільне в їх тісному, органічному зв’язку, в єдності конкретного історичного процесу. В. Вернадський підтримував точку зору М. Драгоманова й на те, що основною перешкодою на шляху «європеїзації» Росії є її самодержавний унітарний устрій і безправ’я народів. Вони були противниками російського самодержавства, деспотизму, виступали за вільний, демократичний розвиток Росії на конституційних засадах. М. Драгоманов — автор «Вольного Союзу — Вільної Спілки» (1885 р.) — одного з перших конституційних проєктів, суттю якого були: а) політична свобода суспільства й особи; б) самоуправління на місцях; в) права й свободи особи. Ці ж принципи все життя сповідував і В. Вернадський.

В. Вернадський був не тільки теоретиком конституційного переоблаштування Росії, а й практиком. У 1904 р. він, депутат, брав участь у роботі земського з'їзду, який висунув вимогу введення конституції, громадських свобод і виборів у державну думу. В 1905 р. виступив одним із організаторів Конституційно-демократичної партії Росії і був членом її Центрального Комітету до 1918 р.

«Нову державну могутність» Росії В. Вернадський пов'язував з побудовою держави «на принципах свободи і соціальної справедливості, широкого вияву інтересів демократії»¹³. Для Росії, писав він, «тепер стоїть дилема: або залишитись великою державою, зробившись вільною, демократичною країною з широкою місцевою автономією, або відігравати у світовій політиці мізерну роль, зберігши свій віджитий самодержавно-бюрократичний лад...»¹⁴.

Перехід Росії до нового якісного стану і М. Драгоманов, і В. Вернадський вбачали в еволюційному шляху розвитку. Вони обидва були противниками будь-якого насильства, послідовно виступаючи за децентралізацію Російської держави, розвиток демократії, громадянських свобод і свободи мислення.

Великим гальмом соціального прогресу Росії було безправ'я її народів, в т.ч. українського. М. Драгоманов і В. Вернадський послідовно виступали на захист українців. У статті В. Вернадського «Українське питання і російське суспільство», написаній більш всього під впливом статті М. Драгоманова «Пропаший час», він вказував, що з моменту приєднання України до Росії політика останньої полягала в тому, щоб знищити національні особливості першої. Опиняючись у скрутному становищі, Росія завжди поступалася інтересами українців на користь інших сторін, потрібних їй в даній момент. Як М. Драгоманов, В. Вернадський бачив вихід для України із ситуації в широкій етнотериторіальній автономії і можливості розвитку національної культури в рамках демократичної поліетнічної загальноросійської федерації. В той же час більшість російської інтелігенції, як зазначав В. Вернадський, прагнула «певної мети», — досягнути «повного злиття українців з панівною народністю і знищити їхню «шкідливу свідомість» своєї особності, окремішності від росіян. На пріоритетність саме такої «нівеляційної» компоненти в російському мисленні однозначно вказують слова Петра Столипіна про те, що «історичним завданням російської державності є боротьба з рухом..., прозваним українським, що містить у собі ідею відродження старої України й устрою малоросійської України на автономних адміністративно-територіальних засадах».

Обидва вчені домагались збереження української культури і культурного прояву самобутності українського народу. Вони виступали проти так

званого «українського сепаратизму», а В. Вернадський — проти української самостійності. Проблему міжнародних відносин вони розглядали з загальнолюдських, загальноцивілізаційних позицій. У своїй праці «Чудацькі думки про українську національну справу» М. Драгоманов переконує, що «сама по собі думка про національність ще не може довести людей до волі й правди для всіх... треба пошукати чогось іншого, такого, що б стало вище над усіма національностями... Треба шукати всесвітньої правди, котра б була спільною всім національностям»¹⁵. Подібний підхід сповідував і В. Вернадський.

М. Драгоманов не був українським націоналістом, як і В. Вернадський, який підкреслював, що за вихованням та почуттям цілком та абсолютно належить Росії, не був російським великодержавним шовіністом. За постановку проблеми російсько-українських відносин М. Драгоманов був підданий критиці звідусіль. Українські націоналісти звинувачували його в москвофільстві і русифікації, російські радикали і революціонери розглядали в ньому українського шовініста, а поляки називали «московським агентом». «Я багато в чому поділяв прагнення та ідеї українських націоналістів, — стверджував М. Драгоманов, — але багато в чому вони мені здавалися реакційними: я не міг поділяти і зневаження російської культури, яку вважав більш розвинутою, ніж українську, і більш наповненою загальноєвропейських інтересів»¹⁶.

М. Драгоманов розглядав культурні контакти України з Росією, як шлях до європеїзації, а В. Вернадський — як закономірний розвиток євразійської цивілізації. В українському русі, соціально-культурному прогресі українців та інших національностей Росії, їхній самобутності він вбачав шлях поступу Російської держави як правової і демократичної і, головне, єдиної і невідомої. Державу В. Вернадський застерігав від надмірного тиску на національні рухи, а останні — від надмірних національних амбіцій, прагнень до національного відособлення, самостійності і удержавлення.

Таким чином, В. Вернадського і М. Драгоманова єднали, крім спільного українського походження, інтерес до історичного минулого України, глибока і щира любов до українського народу, занепокоєння його долею і долею української культури, прагнення захистити українців, спільні або близькі погляди на можливі перспективи розвитку України і Росії. Обое належали до ліберального крила української і російської інтелігенції. Вони засуджували самодержавство, деспотію, виступали за конституційне оновлення Росії, її децентралізацію, утвердження самоврядування як основи державного устрою. Загальнолюдські цінності, що базуються на національному ґрунті, були квінтесенцією їх національної ідеї, а основою господарювання — приватна власність. І для М. Драгоманова, і

для В. Вернадського найвищою цінністю була людина, її права і свободи. Людина і суспільство, особа й сукупність осіб — народ, нація, повинні гармонійно взаємодіяти.

Україну вони бачили як автономну, з широкими культурно-національними правами частину Росії, Російської федеративної чи конфедеративної держави. Але Росії не старої, а нової, демократичної, в якій би інтереси держави не суперечили інтересам народів, які її населяли, та інтересам кожної конкретної людини. Такий політичний романтизм і М. Драгоманова і В. Вернадського не давав можливості ні одному, ні іншому в реальній, практичній площині розглядати в той час перспективу політичної незалежності України. Попри це Україна, шанувала і завжди буде шанувати цих видатних мислителів, борців за соціальний і національний прогрес українського, російського й інших народів Росії.

Завдяки самовідданій творчій праці М. Драгоманова і В. Вернадського, їхньому потенціалу українськості зміцнювалась духовна сила українського народу. Суспільні ідеї і праця видатних вчених на ниві українства збагачували український соціум, оберігали його від звичних і традиційних нападок з боку різного роду «обрусителів». Коли у 1927–1928 рр. розгорілась полеміка між українською і російською діаспорами навколо роботи Трубецького з української проблеми, ім'я В. Вернадського також виявилось у центрі уваги. Трубецької повторював аргументи П. Струве, колишнього соратника В. Вернадського по кадетській партії, що українська культура — це якийсь національно орієнтований народний фундамент єдиної російської культури. І ніякої, з цієї точки зору, високої української культури, української наукової мови і т.д. не потрібно, бо все це буде штучним і нежиттєздатним винаходом. Український струмінь повинен перебувати в єдиній ліричності нового євразійського простору, як один поряд з іншими, включаючи більш могутній, основний великоруський, західноруський, білоруський і т.д. Фактично Трубецької реанімував погляди російських лібералів кінця XIX — початку XX ст., від яких давно відійшов під впливом суспільної практики В. Вернадський.

Д. Дорошенко, український історик, в ході полеміки нагадав громадськості внесок Володимира Івановича, поряд з Туган-Барановським, Б. Кістяківським, у створення Української академії наук. Трубецької у відповідь не знайшов нічого іншого, як закликати не чіпати В. Вернадського і кваліфікувати його діяльність у 1918 р. як тимчасовий епізод часів німецької окупації. Хоча насправді для В. Вернадського це не був епізод.

І В. Вернадський, і Б. Кістяківський, й інші інтелектуали значно глибше і ширше трактували українську проблему. Після більшовицького перевороту Володимир Іванович дійшов висновку, що «повернення до

унітарної монархії неможливе», і «вихід один — сильні області, об'єднані єдиною організацією — федерація»¹⁷. Б. Кістяківський у 1917 р. писав: «Як би там не було, а російське суспільство не має права нарікати на те, що політичне життя в Україні прийняло в останній рік оберг, якого воно не могло чекати. Воно не знало України та українців, а тому цілком природно, що менш усього передбачало те, що насправді відбулось. Освічену російську людину не цікавили якісь там українці, вона вважала їх існування дрібницею провінційного життя... Тільки відтепер створились зовнішні умови для того, аби російське суспільство спроможне було зрозуміти українців»¹⁸.

Ще виразніше окреслив важливу тенденцію в національному житті українців в роки революції, еволюційна складова якої і нині не зрозуміла для частини російських інтелектуалів, видатний російський філософ Георгій Федотов. У статті «Доля імперій» він писав: «На наших очах народжувалась на світ нова нація, але ми закривали на це очі. Ми були ніби переконані, що нації існують вічно і незмінно, як види природи, для дореволюційного природознавства. Ми бачили химерність українських міфів, що творили для Київської епохи особливу українську націю, відмінну від російської. Але ми забували, що історична міфологія служила лише для пояснення справжньої реальності. Нації не було, але вона народжувалася — народжувалася століттями, але прискореним темпом у наші дні. 1917 р. став актом її офіційного народження»¹⁹. У факті народження української нації видатну роль відіграли М. Драгоманов і В. Вернадський.

Назавжди залишиться в історії людства геніальним ученим, мислителем Володимир Іванович Вернадський. Не лише людиною Землі і Космосу, а й великим сином українського народу — людиною, чие ім'я золотими літерами вписане в українську історію. У його могутній постаті, як і І. Франка, М. Грушевського, А. Кримського, знайшов своє яскраве продовження вчений-енциклопедист європейського рівня Михайло Петрович Драгоманов.

Даниленко Виктор (з. Киев)

Доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН Украины, заведующий отделом истории Украины второй половины XX ст., Института истории Украины НАН Украины.

Михаил Драгоманов в жизни и мировоззрении Владимира Вернадского.

Рассматривается роль М. Драгоманова в жизни В. Вернадского, его влияние на формирование мировоззрения, идейных позиций и убеждений ученого.

Ключевые слова: В. Вернадский, М. Драгоманов, идейное влияние, дружба.

Viktor Danylenko (Kyiv)

Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Department of Ukrainian History in the Second Half of the 20th Century at the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor.

Mykhailo Drahomanov in the life and world of Volodymyr Vernadsky.

The article deals with M. Drahomanov's role in the life of V. Vernadsky, his influence on the formation of the scientist's worldview, ideas, and beliefs.

Keywords: *V.I. Vernadsky, M.P. Drahomanov, ideological influence, friendship.*

¹ Дмитриев А.Н. Владимир Вернадский и академическая революция 17–20-х годов по оценкам украинской эмиграции // <http://www.ecolife.ru/kultura/13133/>

² Цит. за: Вибрані праці академіка В.І. Вернадського. — Т. 1: Володимир Іванович Вернадський і Україна, кн. 1: Володимир Іванович Вернадський. Науково-організаційна діяльність (1918–1921). — К., 2011. — С. 547.

³ Вибрані праці академіка В.І. Вернадського. — Т. 1, кн. 2. — С. 215.

⁴ Мазурок О.С. Поборник Братства (о неизвестной статье В.И. Вернадского, посвященной Закарпаттю) // История и историки. 1981. — М., 1985. — С. 218–222; Мазурок О., Пеняк П., Шевера М. Володимир Вернадський про Угорську русь. — Ужгород, 2003. — 94 с.

⁵ Вернадский В.И. Дневники. 1917–1921. Октябрь 1917 — январь 1920. — К., 1994. — С. 191.

⁶ Вибрані праці академіка В.І. Вернадського. — Т. 1, кн. 1. — С. 546.

⁷ Вернадский В.И. Дневники. Июль 1941 — август 1943 / В.И. Вернадский; [сост. В.П. Волков]. — М., 2010. — С. 31.

⁸ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського в 2-х томах. — Т. II: 1918–1941. — К., 2005. — С. 248.

⁹ Вибрані праці академіка В.І. Вернадського. — Т. 1, кн. 1. — С. 207, 226, 374, 375.

¹⁰ Там само. — С. 626.

¹¹ Вернадский В. Дневники. Март 1921 — август 1925. — 2-е изд. — М., 1999. — С. 114.

¹² Вернадский В.И. Дневники. Июль 1941 — август 1943 / В.И. Вернадский; [сост. В.П. Волков]. — С. 141.

¹³ Вернадский В.И. Публицистические статьи. — М., 1995. — С. 104.

¹⁴ Там само. — С. 107.

¹⁵ Драгоманов М.П. Вибране. — К., 1991. — С. 469.

¹⁶ Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. В 2-х тт. — Т. 1. — К., 1970. — С. 44.

¹⁷ Вернадский В.И. Дневники. 1917–1921. Октябрь 1917 — январь 1920. — С. 44.

¹⁸ Цит. за: Гусейнов Г. В чужую правду вслушаться, которая не ниже твоей // Віче. — 1997. — № 4. — С. 97.

¹⁹ Федотов Георгий. Судьба империй // krotov.info/library/21_f/fed/otov_06.html